

УДК 130.2

Широка С. І.

**СТЕРЕОТИП ПОВЕДІНКИ:
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Статья посвящена рассмотрению феномена стереотипа поведения как фактора формирования личности. Показано, что воспроизведение устойчивых форм поведения связано с деиндивидуализацией, конформизмом, добровольно-принудительной имитацией и отчуждением.

Ключевые слова: *стереотип поведения, массовая культура, личность.*

Статтю присвячено розглядові феномена поведінкового стереотипу як чинника формування особистості. Показано зв'язок відтворення усталених форм поведінки з деіндивідуалізацією, конформізмом, добровільно-примусовою імітацією та відчуженням.

Ключові слова: *стереотип поведінки, масова культура, особистість.*

The article is devoted to a research of a phenomenon of behavior stereotype as a factor of identity formation. Association of reproduction of unchanging forms of behavior and deindividualization, conformism, voluntary and forced imitation and alienation is shown.

The keywords: *stereotype of behavior, the mass culture, personality.*

Прагнення України до інтеграції у світовий політичний, економічний, інформаційний простір та інтенсифікація крос-культурної взаємодії актуалізує дослідницький інтерес до таких форм поведінки та спілкування, які присутні в комунікативних процесах на усіх рівнях – від буденно-повсякденного до святково-урочистого. До таких елементів культурного життя належать стереотипні форми поведінки, які існують у комунікативному просторі у вигляді звичаїв, ритуалів, етикету, звичок тощо. Ці усталені, повторювані комплекси дій виступають своєрідним способом вираження засвоєних особистістю цінностей. Актуальність дослідження поведінкових стереотипів ґрунтується на тенденції сучасного українського соціуму до світоглядної орієнтації на норми життя розвинених демократичних суспільств і до сприйняття універсальних принципів комунікації. Поряд із цим вивчення усталених форм поведінки набуває нагальності в контексті розроблення важливих питань збереження вкорінених у культурі унікальних традицій та узгодження універсальних, локально-культурних й особистісно-індивідуальних комунікативних стилів.

Звертаючись до сучасних інтерпретацій проблеми поведінкових стереотипів, слід відзначити наявність великої кількості наукових робіт, де з різних поглядів розглядаються пов'язані з усталеними формами поведінки соціокультурні проблеми. Феномен стереотипної поведінки пов'язують із організованістю та впорядкованістю суспільних відносин, узгодженістю й ефективністю сумісної людської діяльності (Дж. Лалл, Дж. Мід, Т. Парсонс, П. Сорокін), трансляцією норм суспільної моралі, утіленою у феноменах довіри, лояльності, підтримки (Е. Берн, П. Бурд'є, А. Гелен,

Р. Патнем, С. Патрушев, О. Проценко, Ф. Фукуяма), з упровадженням універсальних людських цінностей у комунікативну практику (К.-О. Апел, Ю. Габермас, Р. Когделл, К. Ситарам). Однак, віддаючи належне позитивній ролі стереотипізації поведінки в міжособистісних стосунках і соціальних процесах у цілому, не можна обійти увагою її деструктивний потенціал. Передусім ризик руйнації стосується індивідуально-особистісного аспекту людського буття. Збереження й неререфлексивне відтворення апробованих моделей поведінки здатне, на думку представників гуманітарної думки, суттєво змінити характеристики людської сутності й існування в негативний бік. Так, на думку З. Фрейда, такий спосіб життя може стати фактором психологічної фіксації, яка призводить до амбівалентності, внутрішніх конфліктів і виникнення неврозів; Е. Еріксон убачає в стереотипізації дій чинник формування неадекватної ідентичності; В. Лефевр розглядає поведінковий стереотип як потенційний конфліктоген тощо. Також необхідно відзначити стабільну присутність міркувань щодо означеного явища в наукових дослідженнях цілої низки галузей знання – соціологів, психологів, культурологів, педагогів (див., наприклад, роботи О. Запорожченко, Л. Козименко, І. Філатової, О. Шейка та ін.), де його розглянуто як важливий фактор соціального життя.

Але, незважаючи на очевидну зацікавленість вченої спільноти проблемою поведінкових стереотипів, слід відзначити відсутність цілісного розуміння впливу феномена узвичаєння дій на особистісний зріз буття людини. Візьмемо за мету проаналізувати наявні підходи до стереотипізації поведінки й подати філософсько-антропологічну інтерпретацію цього явища в контексті сучасного культурного процесу.

Певною класикою філософських досліджень усталених форм людської діяльності вважають творчу спадщину Х. Ортеги-і-Гассета. У своїй праці «Міркування про вітання» відомий філософ будує концепцію людських стосунків через розгляд одиничних елементів, постійно присутніх у комунікативній практиці. Це манери поведінки чи типи дії, що у своєму виконанні стали звичними й повсякденними й набули статусу «соціальної навички». Найпростіші прийоми поведінки (вітання, прощання, вибачення, подяка) через часте повторювання відтворюються автоматично, механічно, набуваючи в індивіда характеру стереотипу. Поширення цих «атомарних» поведінкових фактів і заснованих на них більш складних способів соціальної взаємодії, на думку Ортеги-і-Гассета, пов'язане з добровільним примусом: «Ми хочемо якимось чином вчинити чи, навпаки, утриматися від вчинку й раптом бачимо своє абсолютне безсилля, оскільки на шляху постає сила, що значно перевищує наші можливості, влада, що приборкує й придушує волю. Тому що ця сила, що звичайно уявляється в пом'якшеній формі примусу й докору, немовби таячесь під маскою морального осуду, насправді погрожує застосувати прямий фізичний вплив. От що таке влада соціального, і діє вона шляхом застосування своїх примусових заходів – звичаїв» [6, с. 362]. Ще одне положення мислителя стосовно звичаїв полягає в тому, що усякий соціальний факт, який колись набув кваліфікації звичаю, мав колись причину виникнення й сенс існування, але з часом, зі зміною соціокультурних обставин усе це втрачається й залишається тільки безособова

заданість «так заведено» [6, с. 350]. Тобто історично сформовані «соціальні навички», за Ортегою, не залишають людини свободи вибору в повсякденних ситуаціях.

Останнім часом можна помітити певні зміни в розумінні змістовних характеристик поняття поведінкового стереотипу. Уявлення про несвідоме, «безособове» формування усталених поведінкових форм поступається місцем семантиці їхньої навмисної культивуації в масах з боку суспільних еліт. Наслідком цього процесу стає, на думку мислителів, припинення прагнень представників «нижчих» шарів до самостійного аналізу й конструювання соціальної та особистісної реальності.

Передумови появи такого погляду на стереотипізацію поведінки наявні вже в роботах Е. Кассіра. На його думку, політичні міфи намагаються спочатку змінити людей, щоб надалі можна було керувати їхньою поведінкою. Для того щоб змінити людей у напрямку прийняття ними нової міфології, потрібно спочатку приспати їхню активність, здатність до самостійних суджень і критичної оцінки. Позбавити людину відчуття власної індивідуальності й персональної відповідальності простіше за все, нав'язавши їй постійне й монотонне виконання однотипних дій, що не мають сенсу [2, с. 3–30].

Під впливом робіт представників франкфуртської філософської школи термін «стереотип поведінки» міцно ввійшов у низку критичної концепції «масової культури» й «одномірної людини». Так, Г. Маркузе, характеризуючи стан сучасного західного суспільства, звертав увагу на змасовіння людини, що виникло внаслідок швидкого зростання тенденцій до згладжування екстремальних характеристик середньостатистичної особистості. «Таким чином, – пише він, – виникає зразок одномірного мислення й поведінки, у якому ідеї, прагнення й цілі, що виходять за самим своїм змістом за межі устанавленого світу суджень і вчинків, виявляються або відкинутими, або зведеними до мови цього світу. Вони перевизначаються раціональністю даної системи і її кількісною екстенсією» [4, с. 275]. Людина втрачає властивий їй критичний вимір і зберігає лише вимір, що відповідає устремлінням її споживчої свідомості. Значну частку «провини» в цій ситуації Маркузе покладає на засоби масової інформації, стверджуючи, що за їх допомогою навмисно формується одномірне бачення світу: орієнтація на абсолютну ефективність виробництва, орієнтація на штучне створення розбещуючих людей потреб, стереотипізація реакцій на те, що відбувається навколо. Результатом розповсюдження цієї тенденції Маркузе бачить утрату людиною та суспільством можливості розвитку [4, с. 276].

У контексті дослідження соціального конформізму стереотип поведінки розглядає Х. Арендт. «Суспільство на всіх стадіях розвитку, – читаємо в її «Vita Aktiva», – виключає дії в сенсі вільного вчинку. Його місце займає поведінка, яка очікується від усіх його членів і для яких суспільство приписує певні правила, які всі зводять до того, щоб соціально нормувати індивідів, зробити їх соціабельними й перешкодити спонтанній дії, так само як і високим досягненням» [1, с. 54]. У такій навмисно насаджуваній однаковості знаходяться, на думку дослідниці, джерела тоталітарних режимів ХХ ст. як форми самовбивчої втечі від реальності масової самотності, коли руйнування соціальної ієрархії спровокувало виникнення так званої

«негативної солідарності», заснованої на загальному стереотипі.

У роботах Д. Рісмена «Обличчя в юрбі», «Самотня юрба» було розглянуто панораму свідомості, менталітету й настанов людини епохи масової цивілізації. Спосіб життя керованої масовою культурою людини характеризується, за Рісменом, специфічним типом поведінки, у якому «пристосування відбувається не за допомогою дисциплінування дій, але більше за допомогою виняткової сприйнятливості до дій і бажань інших» [7, с. 29]. Сучасне інформаційне суспільство через ЗМІ, насадження інформаційних соціальних стереотипів масової культури формує спрощені схеми діяльності, робить людей «одномірними», якщо користуватися маркузеанською термінологією, змушує їх сприймати те, що відбувається навколо, у площині примітивних альтернатив і протистоянь. Соціум наповнюється особистостями зі спрощеним соціальним сприйняттям і апаратом відтворення колективних практик. «Людина, що керується традицією, не буде ставлення до себе в особистісних категоріях», – стверджує дослідник [7, с. 25]. Таким чином, представники франкфуртської школи дають скоріше негативну оцінку феноменові стереотипізації поведінки, убачаючи в ньому небезпеку для духовного розвитку людини й суспільства.

«“Нормальна” особистість сучасного суспільства – це невротик», – такий парадоксальний висновок у своїх роботах обґрунтували Т. Адорно та К. Хорні. У сучасних умовах фактичної аномії та цивілізаційних трансформацій, коли змінюються загальноприйняті стійкі цінності, кожна соціальна роль людини змушує її «грати» в новій системі цінностей, переваг і стереотипів, увесь час змінювати амплуа, соціальні «маски», які вимагають стереотипної поведінки. При цьому його Super Ego (нормативна складова особистості, совість, мораль, уявлення про належне) стає немовби «розмазаним», невизначено-множинним, плюралістичним. Стандартні соціальні ролі, що не припускають творчих відхилень, спричиняють чималий тиск на внутрішні структури особистості, тобто психічне здоров'я індивіда й суспільства перебувають під прямою загрозою [10, с. 147–213]. У першу чергу тут можна казати про кризу ідентичності або про маргінальність як неможливість «однозначної» самоідентифікації соціального суб'єкта [11, с. 101].

Якщо розглядати вибір стратегії життя особистості як фактор розвитку суспільства, то соціальна ідентичність як засвоєння людиною характерних рис культури своєї спільноти і в першу чергу соціальні норми сприйняття й поведінки виступає однією з її засад. Дослідники цієї проблеми В. Чернієнко та А. Кузнецов убачають шлях оптимізації особистісної стратегії в поєднанні ідей щодо побудови власного життя (сенсу, ідеалу, цілі, соціальних норм тощо) та ідеологічно сформованих цінностей, уявлень, способів мислення й поведінки [11, с. 196]. Однак треба відзначити, що ключове значення для присвоєння якої-небудь ідентичності можуть грати не тільки цінності, але й образи – живі втілення прийнятих у суспільстві рольових моделей – або культурні «герої» – утілення цінностей масової свідомості. Суспільство пропонує спрощені варіанти цінностей як прямо схвалювані зразки поведінки: героїв засобів масової інформації, лауреатів премій тощо, за допомогою яких декларуються ідеали суспільної користі або суспільного блага. Воно розміщує в

центрі своєї пропагандистської діяльності не систему філософських обґрунтувань світу цінностей і культури, а конкретних індивідів, образи яких повинні стати частиною комплексів, що мотивують поведінку інших людей [3, с. 190]. Процес ідентифікації в цій ситуації перетворюється в рівняння на людей, що досягли успіху в суспільстві, через наслідування їхнього зовнішнього вигляду, манер і способу життя.

Поведінкові стереотипи, за словами Р. Ванейгема, «диктують кожному приватно те, що ідеологія вселяє колективно» [12], тобто поряд з поведінковими стереотипами людина сприймає й імпліцитно закладені ідеологічні настанови та штампи, коли їй наполегливо, раз у раз, повторюють однотипні ситуації, доводячи до автоматизму відповідні реакції на них. Об'єктом таких маніпуляцій стає не тільки свідомість людини, але також її тіло.

У своїй роботі «Техніки тіла» М. Мосс розглядає приклади, пов'язані з формуванням і закріпленням того або іншого типу тілесної діяльності, зокрема ходи, жестів і т. д. Дослідник пов'язує засвоєння цих форм активності головним чином з вихованням. Габітуалізація або узвичаєння тієї або іншої тілесної техніки залежать, на його думку, «не просто від індивідів та їхніх наслідувальних дій, але головним чином у залежності від розходжень у суспільствах, вихованні, престижі, звичаях і модах» [5, с. 67]. І саме престижу М. Мосс надає великого значення: «Дитина, дорослий наслідують акти, що виявилися успішними і які вони бачили вдалимими в людей, що вселяють їм довіру й володіють авторитетом у їхніх очах... Індивід запозичає ряд рухів з акту, учиненого перед ним або разом з ним іншими. Саме в цьому понятті престижу особистості, що робить акт упорядкованим, дозволеним, схваленим, у престижі, яким користується ця особистість у того індивіда, що наслідує, знаходиться соціальний елемент» [5, с. 67]. Як приклад носіїв високої марки престижу можна навести й героїв журнального глянцю та культових кінофільмів, і так званих «ікон стилю», «золотих» і «діамантових директорів» мережевих торговельних компаній, і навіть штучно реанімовані образи національних героїв тощо. Відтворюючи бажаний образ, людина, що конструює свою ідентичність, ризикує розчинитися в ролі й утратити власну самість.

На моментах навмисного зовнішнього впливу на тілесні стереотипи акцентує увагу В. Росман. Наприклад, маршовий крок, прийнятий в армії, на його думку, покликаний уніфікувати ходу солдатів, що марширують, додати лавам урочистість, єдність і зберегти почуття організованості й загального ритму в їхніх рядах. Маршовий крок в унісон будить у його учасників імпульси споконвічного й первісного типу спільності та соціальності. Також дослідник відзначає, що тип маршового кроку варіюється в арміях різних країн залежно від політичного ладу. За тоталітарних режимів крок більш регламентований і деіндивідуалізований – явною є відмінність між «гусячим кроком» в арміях фашистської Німеччини й сталінської Росії та кроком «розвальцем», прийнятим в американській і ізраїльській арміях [8, с. 113]. Філософія та історія розвитку східних бойових мистецтв, наприклад, таеквондо, також свідчить про важливу роль ритуалізованих соматичних практик у процесі соціальної ідентифікації. Таким чином, ідентичність усвідомлено або неусвідомлено, добровільно або примусово фіксується в узвичаєних тілесних техніках – засвоюючи визначений тип тілесної активності, людина

тим самим закріплює свій зв'язок із визначеною соціокультурною спільнотою. Але ясно, що про свободу вибору тут не йдеться.

Відомий культуролог А. Флієр, аналізуючи стан сучасної масової культури, формулює тезу, що в сучасному світі більшість людей сприймає як нормальні ситуації, коли вона виконує функції об'єкта; коли меншість, так звана еліта, є суб'єктом культуро-, нормо-, правотворчості й узагалі соціально-політичного процесу, – це дозволяє не брати на себе відповідальність за власні вчинки й наслідки, до яких вони можуть призвести [9, с. 143–144]. Важко не погодитися з цим. Стереотипізація поведінки в такій ситуації є нічим іншим, як способом втечі від вчинку та тієї багатозначності, яка випливає з останнього (адже вчинок – це завжди моральний акт вибору, який задає принципову можливість різних етичних інтерпретацій). Джерело стереотипів у сучасному суспільстві – насаджувана ЗМІ масова культура, яка знімає проблему самостійного вибору, редукує складні етично-інтелектуальні проблеми до примітивних дуальних опозицій, дає можливість «відпочити» від соціальної відповідальності.

Отже, сучасне становище людини в культурі можна назвати парадоксальним. З одного боку, вона прагне виразити свою неповторність, з другого, намагаючись уникнути труднощів, пов'язаних з цим ризикованим процесом, віддає перевагу усталеним, закріпленим у культурі формам поведінки. Таке своєрідне відчуження людини від власної суб'єктності призводить до неможливості формування її ідентичності й особистісної самореалізації. Застиглі способи дії, поведінкові шаблони та схеми хоча й створюють уявлення про впорядкованість повсякденності й стабільність життєвого плину, одночасно несуть у собі загрозу втрати особистістю суто людських рис – творчого підходу до дійсності, унікального переживання подій, самостійного прийняття рішень у ситуації морального вибору тощо. Слідування затвердженим сценаріям у перспективі тягне за собою обмеження можливості існування креативного світобачення, що вкрай небезпечно в умовах сучасності, яка перманентно трансформується. Ситуація погіршується наявністю великої кількості засобів трансляції та впровадження поведінкових стереотипів у практику, серед яких особливе місце посідають засоби масової інформації. Таким чином, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що стереотипізація поведінки в сучасному світі може виступати чинником деіндивідуалізації, десуб'єктивації та, у кінцевому рахунку, деантропологізації людини.

Література:

1. *Арендт Х. Vita Aktiva, или о деятельной жизни.* – СПб. : Алетейя, 2000. – 448 с.
2. *Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии.* – М. : Прогресс, 1988. – С. 3–30.
3. *Корабльова Н. С. Багатомірність рольової реальності: ролі і маски – лик і личина / Н. С. Корабльова.* – Х. : ХНУ, 2000. – 288 с.
4. *Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе // Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе.* – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526 с.
5. *Мосс М. Техники тела / М. Мосс // Человек.* – 1993. – № 2. – С. 64–79.

6. *Ортега-и-Гассет Х.* Человек и люди / Х. Ортега-и-Гассет // Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Весь Мир, 1997. – 704 с.
7. *Рисмен Д.* Одинокая толпа. / Д. Рисмен – СПб. : Евразия, 2005. – 387с.
8. *Росман В. И.* «Дайте мне ступню Психеи...» Этюд о походке / В. И. Росман // Человек. – 2004. – № 3. – С. 106–114.
9. *Флиер А. Е.* Массовая культура и её социальные функции // Общественные науки и современность. –1996. – № 6. – С. 143–144.
10. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М. : Айрис-Пресс, 2004. – 464.
11. *Чернієнко В. О.* Природа засад ідентичності соціального суб'єкта: моногр. / В. О. Чернієнко. –Х. : Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін.-т»,2010. – 304 с.
12. *Vaneigem R.* Basic Banalities // Internationale Situationniste [Електронний ресурс]/ R. Vaneigem // Режим доступу: <http://library.nothingness.org>

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського національного університету будівництва та архітектури Проценко О.П.

Кандидат філософських наук, доцент, в.о. завідувача кафедрою політології та історії Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ» Селевко В.Б.